

સત્સંગ પ્રદીપ

SATSANG PRADEEP

દર મહીનાની ૨૨મી તારીખે નડીઆદથી પ્રકાશિત થતું
શ્રી સ્વામિનારાયણ સત્સંગ સેવા મંડળનું માસીક મુખપત્ર
Published from Nadiad on 22nd of every Month
Monthly Publication of Shree Swaminarayan Satsang Seva Mandal

વર્ષ : ૪	❀	૨૨-એપ્રિલ-૨૦૧૯	❀	અંક : ૨
Year : 4	❀	22- APRIL- 2019	❀	Issue : 2

<p style="text-align: center;">આજીવન લવાજમ</p> <p>દેશમાં રૂા. ૨૫૦-૦૦ પરદેશમાં રૂા. ૩૦૦૦-૦૦</p> <p style="text-align: center;">: કાર્યાલયનું સરનામું : ઈન્દુકુમાર લક્ષ્મીપ્રસાદ પંડયા, 'ગુરૂકૃપા', ઝઘડીયા પોળ, નાગરવાડા, નડિયાદ - ૩૮૭૦૦૧</p> <div style="background-color: black; color: white; text-align: center; padding: 5px; margin: 10px 0;">ખાસ નોંધ</div> <p>શ્રી સ્વામિનારાયણ સત્સંગ સેવા મંડળની તા ૨૩-૧૧-૨૦૧૮ના રોજની સામાન્ય સભામાં સર્વાનુમતે લેવાએલ નિર્ણય પ્રમાણે “સત્સંગ પ્રદીપ” માસિકની હવેથી સભ્યોમાં નિઃશુલ્ક વહેંચણી બંધ કરવામાં આવેલ છે. હવેથી આજીવન લવાજમ ભરનારને જ “સત્સંગ પ્રદીપ” માસિક મોકલવામાં આવશે. આથી ચાલુ સભ્યોને ૬ (છ) માસમાં એટલે કે ૩૧-૫-૨૦૧૯ પહેલાં આજીવન લવાજમ ભરી દેવા અનુરોધ કરવામાં આવે છે.</p> <p style="text-align: center;">આજીવન લવાજમ દેશમાં રૂા. ૨૫૦-૦૦ પરદેશમાં રૂા. ૩૦૦૦-૦૦ -તંત્રી</p>	<p style="text-align: center;">સત્સંગ પ્રદીપ</p> <table style="width: 100%; border-collapse: collapse;"> <tr> <td style="width: 33%;">વર્ષ : ૪</td> <td style="width: 33%;">અનુક્રમણિકા</td> <td style="width: 33%;">અંક : ૨</td> </tr> <tr> <td colspan="3" style="border: 1px solid black; height: 15px;"></td> </tr> <tr> <td style="text-align: center;">ક્રમ</td> <td style="text-align: center;">લેખ તથા લેખક</td> <td style="text-align: center;">પૃષ્ઠ</td> </tr> <tr> <td style="text-align: center;">૧.</td> <td>આજનો સુવિચાર -અમૃત વર્ષામાંથી</td> <td style="text-align: center;">૩</td> </tr> <tr> <td style="text-align: center;">૨.</td> <td>બાધિતાનુવૃત્તિ -શ્રી ઈશ્વરલાલ લાલશંકર પંડયા</td> <td style="text-align: center;">૪</td> </tr> <tr> <td style="text-align: center;">૩.</td> <td>દુર્લભ માનવદેહ ભક્તિ અને સત્સંગ -ભાલચંદ્ર કે. શાહ</td> <td style="text-align: center;">૧૨</td> </tr> <tr> <td style="text-align: center;">૪.</td> <td>મુમુક્ષુની ડાયરીમાંથી</td> <td style="text-align: center;">૧૮</td> </tr> </table>	વર્ષ : ૪	અનુક્રમણિકા	અંક : ૨				ક્રમ	લેખ તથા લેખક	પૃષ્ઠ	૧.	આજનો સુવિચાર -અમૃત વર્ષામાંથી	૩	૨.	બાધિતાનુવૃત્તિ -શ્રી ઈશ્વરલાલ લાલશંકર પંડયા	૪	૩.	દુર્લભ માનવદેહ ભક્તિ અને સત્સંગ -ભાલચંદ્ર કે. શાહ	૧૨	૪.	મુમુક્ષુની ડાયરીમાંથી	૧૮
વર્ષ : ૪	અનુક્રમણિકા	અંક : ૨																				
ક્રમ	લેખ તથા લેખક	પૃષ્ઠ																				
૧.	આજનો સુવિચાર -અમૃત વર્ષામાંથી	૩																				
૨.	બાધિતાનુવૃત્તિ -શ્રી ઈશ્વરલાલ લાલશંકર પંડયા	૪																				
૩.	દુર્લભ માનવદેહ ભક્તિ અને સત્સંગ -ભાલચંદ્ર કે. શાહ	૧૨																				
૪.	મુમુક્ષુની ડાયરીમાંથી	૧૮																				

અગત્યની નોંધ : સર્વે સભ્યો અને “સત્સંગ પ્રદીપ”ના ગ્રાહકોને જણાવવાનું કે શ્રી સ્વામિનારાયણ સત્સંગ સેવા મંડળની Web site www.satsangsalila.com કાર્યરત થયેલ છે. તેના ઉપર માસિક “સત્સંગ પ્રદીપ” દર મહિને upload થશે તેની નોંધ લેવી. વિદેશી સભ્યોને-ગ્રાહકોને વિનંતિ કે તેઓના mail id આપણા info@satsangsalila.com પર મોકલે જેથી તેઓને e mail કરી શકાય.
-તંત્રી.

જાહેર વિનંતી

શ્રી સ્વામિનારાયણ સત્સંગ સેવા મંડળના “સત્સંગ પ્રદીપ” માં આજીવન લવાજમ, સરનામામાં ફેરફાર અંગે નીચે જણાવેલ “મંત્રી” નો સંપર્ક કરવા વિનંતી.
પંકજભાઈ ડી. ભટ્ટ
૩૦૪, સીલ્વર સ્કવેર એપાર્ટમેન્ટ, ૬૪, શ્રીનગર સોસાયટી, દિનેશમીલ રોડ, વડોદરા-૩૯૦૦૨૦.

“સત્સંગ પ્રદીપ”માં લેખ મોકલવા માટે “તંત્રી”ના સરનામે મોકલવા વિનંતી.

વર્ષ : ૪	અંક : ૨	૨૨-૪-૨૦૧૯	2	એપ્રિલ-૨૦૧૯	સત્સંગ પ્રદીપ
----------	---------	-----------	---	-------------	---------------

શ્રી સ્વામિનારાયણો વિજયતેતરામ્ ! સેવામુક્તિશ્ચગમ્યતામ્ !

સત્સંગ પ્રદીપ

(દ્વિતી રજિ. નં. ખેડા એ/૨૧૯૭)

આધ્ય પ્રણેતા : પ. પૂ. મોટાભાઈશ્રી ઇશ્વરલાલ લા. પંડ્યા
માનદ્ તંત્રી : ઇન્દુકુમાર લક્ષ્મીપ્રસાદ પંડ્યા

સં. ૨૦૭૫-ચૈત્ર ❀ કાર્યાલય : ઇન્દુકુમાર લક્ષ્મીપ્રસાદ પંડ્યા, 'ગુરુપા', ઝઘડીયા પોળ, નાગરવાડા, નડિયાદ-૩૮૭૦૦૧ ❀ એપ્રિલ - ૨૦૧૮ ❀ અંક : ૨

આજનો સુવિચાર

“....ભગવાનના માર્ગમાં અને વ્યવહાર માર્ગમાં
શાંતિ અને સુખપૂર્વકની પ્રગતિ કરવાના બે ઉપાય
છે. એક ભગવાન અને ભગવાનના અનન્યનિષ્ઠ ભક્તમાં
નિષ્ઠા અને બીજો ભગવાન અને ભગવાનના ભક્તને
વિષે દોષરહિત, પવિત્ર ગુણબુદ્ધિ - આ બે માંથી
જે ઉપાય સિદ્ધ થાય તે સર્વપ્રકારે સુખી થાય છે
એ નિર્વિવાદ છે.....”

(“અમૃતવર્ષા-૨”માંથી)

વર્ષ : ૪ : અંક : ૨

૨૨-૪-૨૦૧૮

3

એપ્રિલ-૨૦૧૮

સત્સંગ પ્રદીપ

નોંધ : આ લેખ અ. નિ. ઈશ્વરલાલ લા. પંડયાના લેખ સંગ્રહ “નિમિત્ત માત્ર”માંથી લેવામાં આવ્યો છે.

‘પરમાત્માનું પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ એ મનુષ્યરૂપે હોય ત્યાં મૂર્તિરૂપે હોય પણ એમાં મનની અખંડ જોડાયેલી રાખવી એ સર્વ સાધનોમાં કઠણમાં કઠણ સાધન છે’ અને ‘ભગવાનના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપમાં મનની વૃત્તિ અખંડ જોડાયેલી રહે એવી સ્થિતિ સિદ્ધ કરી નિત્ય અનુભવવી, એ બધી પ્રાપ્તિઓમાં શ્રેષ્ઠ પ્રાપ્તિ છે.’ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે વચનામૃતના પ્રારંભમાં ગઢડા પ્રથમ પ્રકરણના પહેલા જ વચનામૃતમાં તત્ત્વજ્ઞાનનો સાર કહેવાય એવી આ વાત પહેલી જ કરેલી છે. પણ પ્રશ્ન એ થાય છે કે, જેના મનની વૃત્તિ પરમાત્માના સ્વરૂપમાં અખંડ જોડાયેલી વર્તતી હોય તે, દેહ અને દેહવ્યવહારની ક્રિયાઓ-વિધવિધ કર્મો કરવાં, એનાં ફળો ભોગવવાં વગેરે ક્રિયાઓ શી રીતે કરતો હશે ? ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે આ પ્રશ્નનો જવાબ ગઢડા અંત્ય પ્રકરણના ચોથા વચનામૃતમાં આપેલો છે : જે વ્યક્તિના મનની વૃત્તિ પરમાત્માના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપમાં અખંડ જોડાયેલી હોય છે તે બાધિતાનુવૃત્તિનો આશ્રય કરીને દેહવ્યવહારની બધી ક્રિયાઓ કરતો હોય છે.

બાધિતાનુવૃત્તિ એટલે શું ? એ તત્ત્વજ્ઞાનનો પારિભાષિક શબ્દ છે; એમાં એકમેકથી જુદા અને વિરુદ્ધાર્થ કહેવાય એવા બે શબ્દો રહેલા છે-અનુવૃત્તિ અને બાધિત. વૃત્તિ શબ્દ અહીં મનની વૃત્તિ માટે વપરાયો

છે; એને અનુ વિશેષણ લગાડવામાં આવ્યું છે. એનું એટલે એમાં, પાછળ. જ્યારે મનની વૃત્તિ સ્વ-સ્વરૂપમાં સદા સ્થિત રહે અને સ્વ-સ્વરૂપમાં સ્થિત રહીને પરમાત્માના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપમાં અખંડ જોડાયેલી રહે ત્યારે એને અનુવૃત્તિ કહેવામાં આવે છે. આ અર્થ ગ્રહણ કરીએ એટલે એક પ્રશ્ન સહજ ઉપસ્થિત થાય છે-જીવપ્રાણીમાત્રના મનની વૃત્તિ તો સહજ સ્વભાવે જ શબ્દાદિક પંચવિષયોની પ્રાપ્તિ અને ઉપભોગની પ્રવૃત્તિમાં અર્હર્નિશ જોડાયેલી જ હોય છે. મનની વૃત્તિને દેહગેહના અને જગતના શબ્દાદિક પંચવિષયોની જોડવા માટે કોઈને ખાસ પ્રયાસ કરવો પડતો નથી. એટલે ખરી રીતે અનુવૃત્તિ એટલે દેહગેહના અને જગતના શબ્દાદિક પંચવિષયોમાં જોડાયેલી મનની વૃત્તિ, એવો અર્થ અહીં વધારે બંધબેસતો લાગે; તેના બદલે સ્વ-સ્વરૂપ અને પરમાત્માના સ્વરૂપમાં અખંડ જોડાયેલી મનની વૃત્તિ એવો અર્થ શા માટે કરવામાં આવે છે? પ્રશ્ન સ્વાભાવિક છે. પણ એ અર્થ ગ્રહણ કરવામાં આવે તો બાધિત શબ્દ નિર્થક બની જાય છે. બાધિત એટલે અવરોધિત. પરમ તત્ત્વમાં જોડાયેલી મનની વૃત્તિને બાધિત કરીને બીજી અપર બાબતમાં જોડવાનો અર્થ એ શબ્દથી સૂચિત થાય છે. જગતના શબ્દાદિક પંચવિષયોમાં તો મનની વૃત્તિ અનાયાસે જ જોડાયેલી રહેલી હોય છે; એમાંથી એને પાછી ખેંચવાનો પ્રશ્ન હોય ત્યારે જ એને બાધિત કરવાનો પ્રશ્ન ઊભો

થાય છે. એટલે ખરેખર વિચાર કરવા જેવો પ્રશ્ન તો એ છે કે, પરમાત્માના સ્વરૂપમાં જેના મનની વૃત્તિ અખંડ જોડાયેલી હોય તેણે એ વૃત્તિને બાધિત કરવાની શી જરૂર છે ? પરમાત્માના સ્વરૂપમાં જે સુખ, શાંતિ અને આનંદ રહેલાં છે તેવાં બીજી કોઈ બાબતમાં હોતાં નથી. એવા દિવ્યાતિદિવ્ય સુખ અને આનંદનો ઉપભોગ કરવાનું છોડીને એથી વિશેષ સુખ અને આનંદ આપે એવી બીજી કઈ બાબત છે જેના માટે મનની વૃત્તિને બાધિત કરવી પડે ? આ પ્રશ્નનો જવાબ શોધવા-વિચારવા માટે મન એટલે શું ? એની વૃત્તિ એટલે શું ? અને માનવજીવનની ઉન્નતિમાં મનની વૃત્તિ કેવો ભાગ ભજવે છે? -એ પ્રશ્નનો પ્રથમ વિચાર કરવો યોગ્ય છે.

મન શબ્દમાં નથી કાનો કે નથી માત્રા; માત્ર બે જ અક્ષરો છે. પણ શાસ્ત્રમાં એ શબ્દનો અર્થ સમજાવતાં એકમેકથી વિરુદ્ધ કહેવાય એવી અનેક વ્યાખ્યાઓ અને વાતો કહેલી છે : શાસ્ત્રો કહે છે કે, મન એ જીવપ્રાણીમાત્રનો મોટામાં મોટો અંતઃશત્રુ છે; જ્ઞાની, યોગી અને ભક્ત વ્યક્તિએ એનો કદી વિશ્વાસ ન કરવો જોઈએ. ઇતિહાસ કહે છે કે, આ પહેલાં જેણે જેણે એક યા બીજા કારણે પોતાના મનનો વિશ્વાસ કર્યો છે ત્યારે તે પોતાની ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક સ્થિતિમાંથી અવશ્ય પાછા પડેલા છે, આજે પણ પાછા પડે છે. શાસ્ત્રો બીજી વાત પણ કહે છે કે, મન એ તો જીવનું એક કિરણ છે; એ જીવનો પરમ મિત્ર છે. વળી શાસ્ત્રો એક વિચિત્ર વાત પણ કહે છે કે, મન એ માણસના બંધનનું કારણ છે અને સાથે સાથે મોક્ષનું પણ કારણ છે. વળી શાસ્ત્રો કહે છે કે, માનવદેહ એ રથ છે, એને ઇન્દ્રિયોરૂપી

અશ્વો જોડેલા છે; કાયાનગરનો રાજા જીવ એમાં બેઠેલો છે; પણ રથની લગામ એના હાથમાં નથી, રથ ઉપર એનો કોઈ અંકુશ નથી; લગામ અને અંકુશ તો સારથિપદે બેઠેલા મનના હાથમાં છે. એ રથને અને એમાં બેઠેલા જીવને પોતાને જ્યાં ફાવે ત્યાં દોરી લઈ જાય છે. શાસ્ત્રો વળી કહે છે કે, મન ચંચળતા, અસ્થિરતા અને અવળચંડાઈનો સાક્ષાત્ અવતાર છે; એ માંકડા જેવું છે. જેના જીવનરથની લગામ માંકડા જેવા મનના હાથમાં હોય તેની દશાની તો કલ્પના જ કરવી રહી. ઠાવડું મોં રાખીને વળી શાસ્ત્રો કહે છે કે, જેણે મન જીત્યું તેણે જગત જીત્યું; પણ ઇતિહાસ જુદી જ વાત કહે છે. એ કહે છે કે, જેણે મન જીત્યું હોય તેણે જગત જીત્યું છે એવું ભલે કહેવાતું હોય; પણ વસ્તુતઃ તો એથી ઉલટું જ જોવા મળે છે. ઇતિહાસ કહે છે કે, મનને જીતવું સહેલું છે; પણ વાસનાને જીતવી અને નાબૂદ કરવી એ ભારે મુશ્કેલ કામ છે. પણ શાસ્ત્રોની વ્યાખ્યાઓ ઉપરથી એટલું નિશ્ચિત થાય છે-શરીરમાં જીવ પછી મન ખૂબ મહત્વનું તત્ત્વ છે, જેને સાથે રાખ્યા વિના જીવ ભાગ્યે જ કોઈ મહત્વનું પગલું ભરી શકે, એવું મહત્વનું એ અંગ છે. પણ આટલું સમજ્યા પછી પણ મનના સ્વરૂપનું સ્પષ્ટ ચિત્ર નજર સમક્ષ અંકિત થતું નથી. ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે મનનું સ્વરૂપ સમજાવવા માટે એનાં ત્રણ લક્ષણો કહ્યાં છે : (૧) ‘મન ઇચ્છા યાને કામનાનું ઉત્પત્તિક્ષેત્ર છે; (૨) મન સંકલ્પ-વિકલ્પરૂપ છે; (૩) મન ઇન્દ્રિયોનું નિયામક છે’ (વચનામૃત ગ.પ્ર.પ્ર. ૧૨). આ ત્રણ લક્ષણોની વિગતોનો આપણે સંક્ષેપમાં વિચાર કરીએ.

સૃષ્ટિની પ્રવૃત્તિ આનાયાસે સરળતાથી

ચાલે એ માટે અને તે સાથે જ વિવેકી જીવો પોતાનું ઐહિક અને આધ્યાત્મિક હિત આ જીવનમાં જ સાધી શકે એવા શુભાશયથી પરમ કૃપાળુ પરમાત્માએ સનાતન સત્ય તરીકે ત્રણ ધર્મનિયમો પ્રવર્તાવેલા છે : **પહેલો ધર્મનિયમ** છે – ‘ક્ષણવાર પણ કોઈ જીવપ્રાણી કર્મ કર્યા સિવાય રહી શકતો નથી.’ **બીજો ધર્મનિયમ** છે – ‘ક્ષણવાર પણ કોઈ જીવપ્રાણી, શબ્દાદિક પંચવિષય ભોગવ્યા વિના રહી શકતો નથી’ અને ત્રીજો ધર્મનિયમ છે – ‘કરેલાં કર્મોનું ફળ, જીવપ્રાણીમાત્રે અવશ્ય ભોગવવું જ પડે છે.’ આ ધર્મનિયમોનું બરાબર પાલન કરી શકાય તે માટે ભગવાને જીવને આંખ-કાનાદિ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને હાથ-પગાદિ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર તથા પ્રાણ, અપાનાદિ પાંચ પ્રાણો યુક્ત પંચભૂતનો બનેલો દેહ આપેલો છે. જીવ જે દેહનું અવલંબન કરીને કર્મો કરે છે અને કર્મોનું ફળ ભોગવે છે તે દેહ, ત્રણ પ્રકારનો ગણાય છે – સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ. સ્થૂળ દેહ પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશ એ પંચતત્ત્વોનું બનેલું છે. જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને કર્મેન્દ્રિયોના ગોલક એટલે સ્થાન આ સ્થૂળ દેહમાં આવેલાં છે. સૂક્ષ્મ દેહ દસ ઇન્દ્રિયોના દેવતા, મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકારરૂપી ચાર અંતઃકરણ, પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, ઉદાન અને સમાન એ પંચવિષયોનું બનેલું હોય છે. પણ જીવને એક ત્રીજું શરીર પણ હોય છે – એનું નામ વાસના. જીવ એમાં વસે છે માટે એને વાસના કહેવામાં આવે છે; એનું બીજું નામ કારણ શરીર છે. સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ શરીરનું એ કારણ છે. જીવપ્રાણીમાત્ર કર્મફળ ભોગવી શકે માટે એને જે જુદી જુદી યોનિના

દેહો મળે છે એ માટે પણ એ કારણભૂત છે; માટે એને કારણ શરીર કહેવામાં આવે છે. આદિકાળથી જીવ, જીવનની હરેક અવસ્થામાં ક્ષણે ક્ષણે જાતજાતનાં અનેક કર્મો કરે છે – એમાંથી ઘણાં ઓછાં કર્મોનું ફળ દેહના મર્યાદિત આયુષ્યકાળ દરમિયાન એ ભોગવે છે. જેનું ફળ ભોગવવાનું શેષ રહ્યું હોય એવાં કર્મોનો મહાસાગર જેવો મહારાશિ વાસના રૂપે સંચિત થાય છે. જીવનમાં જીવ જે ચિત્રવિચિત્ર કર્મો કરે છે તેની પ્રક્રિયા સમજવા જેવી છે : કામના યાને ઇચ્છા, એ કર્મની જનની છે. વાસના દેહમાંથી એ મનરૂપી ક્ષેત્રમાં જન્મે છે. કર્મ કરવા માટે મન સંકલ્પ-વિકલ્પ કરે છે. જગતના વિજ્ઞાનીઓ. અને ગણિતશાસ્ત્રીઓ. મહાસાગરના તરંગોની સંખ્યા કદાચ ગણીને નક્કી કરી શકે, પણ મનમાં જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ, હરેક અવસ્થામાં ઊઠતા સંકલ્પોની ગણતરી હજી સુધી કોઈ કરી શક્યું નથી- કરી શકે તેમ નથી. સંકલ્પના પરિણામે બુદ્ધિ, કર્મના અને વિષયના સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરે છે, ચિત્ત એનું ચિંતવન કરે છે અને અહં એમાં મમત્વ પ્રેરે છે. આટલી પ્રક્રિયા અંદર થાય છે ત્યાર પછી કર્મેન્દ્રિયોને કર્મ કરવાનો આદેશ મળે છે. માણસને તો ક્રિયા થાય છે ત્યારે જ ખબર પડે છે; પણ એની પાછળ ચાલેલી પ્રક્રિયાની ઘણાને ખબર જ હોતી નથી. કર્મની પ્રક્રિયા બીજી રીતે પણ થાય છે : જ્ઞાનેન્દ્રિયો શબ્દાદિક પંચવિષયો ગ્રહણ કરે છે એટલે મનમાં એ વિષય અંગે ઇચ્છા જાગે છે, સંકલ્પો થાય છે અને પછી ઉપર પ્રમાણે પ્રક્રિયા શરૂ થાય છે.

શાસ્ત્રો, પુરાણો અને ઇતિહાસ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહે છે કે, ઉપર જણાવેલા ત્રણ

ધર્મનિયમો દેહધારીમાત્રને, પછી તે જ્ઞાની હોય, યોગી હોય ચા ભક્ત હોય, સૌ કોઈને એકસરખા લાગુ પડે છે. જ્ઞાની, યોગી અને ભક્તને પણ દેહનિર્વાહ અને દેહવ્યવહાર માટે કર્મો કરવાં પડે છે, કર્મોનાં ફળ ભોગવવાં પડે છે અને શબ્દાદિક પંચવિષયોનું સેવન કરવું પડે છે; પણ કર્મો કરવાની, કર્મફળ ભોગવવાની અને પંચવિષયોનું સેવન કરવાની, એમની તથા બીજા માણસોની રીત, હેતુ અને વિનિયોગ જુદાં જુદાં હોય છે; એટલે પરિણામે એમને ફળ પણ જુદાં જુદાં મળે છે. જ્ઞાની, યોગી અને ભક્ત આ ત્રણ ધર્મનિયમોનું પાલન કરે છે, પણ એ માટે એની રીત, હેતુ અને વિનિયોગ જુદા હોવાથી એને સ્વ-સ્વરૂપમાં સ્થિતિ થાય છે અને એ સ્વરૂપે સ્થિત રહીને, પરમાત્માના સ્વરૂપના સાધર્મ્યનો અને સેવાનો અલૌકિક આનંદ દેહ છતાં જ એ ભોગવે છે; જ્યારે બીજા માણસો જન્મજન્માંતર એટલે સંસૃતિમાં રખડતા ફરે છે. જ્ઞાની, યોગી અને ભક્ત, દેહ અને દેહવ્યવહારના નિર્વાહ માટે કર્મ કરે છે પણ એમાં એ બે બાબતો પહેલી નિશ્ચિત કરે છે-પોતે જે ક્રિયા કરે છે તે પોતાના વર્ણ, વર્ગ, આશ્રમ અને જાતિને અનુરૂપ એટલે સ્વધર્મયુક્ત છે કે કેમ ? અને ઈષ્ટ આરાધ્ય પરમાત્મા, ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણે જે આજ્ઞાઓ કરેલી છે તે પ્રમાણે છે કે કેમ ? - આ બે પ્રશ્નોના જવાબ, સંપૂર્ણ હકારમાં મળે તો જ એ ક્રિયા કરે છે. ક્રિયા કરવામાં એનો હેતુ એક જ હોય છે-ક્રિયા કરવા પાછળ કોઈ ફળ મેળવવાની અને ભોગવવાની ઈચ્છા-રાગ-કામના રહેલી છે કે કેમ ? પોતાનો કંઈ સ્વાર્થ રહેલો છે કે કેમ ? આનો જવાબ પૂર્ણ નકાર મળે તે પછી જ, એ ક્રિયા કરવાની

શરૂઆત કરે છે; અને એનો વિનિયોગ પણ એક જ હોય છે-ક્રિયા કરવાથી ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ પ્રસન્ન થશે કે કેમ ? આનો જવાબ સંપૂર્ણ હકારમાં મળે તો જ એ ક્રિયા કરે છે. ક્રિયા કરવામાં, ક્રિયાનું ફળ મેળવવા અને ભોગવવામાં, એનામાં અહં, મમત્વ અને આસક્તિ હોતાં નથી; પણ પરમાત્માની આજ્ઞાપાલનનું અનુસંધાન અને ભગવત્ પ્રસન્નતાના વિનિયોગપૂર્વક દેહનિર્વાહ કરવાની દૃષ્ટિ હોય છે. શાસ્ત્રો કહે છે કે, દુઃખ અને બંધન, કર્મનાં અને એની પાછળ રહેલા અહં, મમત્વ અને આસક્તિનાં સંતાનો છે. જ્યાં નિરહં હોય છે, નિર્મમ હોય છે અને અનાસક્તિ હોય છે, એટલું જ નહિ પણ તે સાથે સ્વધર્મનું પાલન, ભગવાનની આજ્ઞાના પાલનનું અનુસંધાન અને ભગવાનને પ્રસન્ન કરવાનો હેતુ હોય છે, ત્યાં દેહ છતાં આ જીવનમાં જ સુખ, સુખ અને સુખ જ હોય છે. જે કર્મના આદિ, મધ્ય અને અંતમાં પરમાત્મા પ્રત્યક્ષ સચરાચર વ્યાપીને અખંડ બિરાજતા હોય છે, એ નિઃશંક શ્રેયસ્કર જ હોય છે.

પણ જ્ઞાની, યોગી અને ભક્તની આ જીવનરીતિ ભારે પુરુષાર્થના પરિણામે સિદ્ધ થયેલી હોય છે. જે ત્રણ સનાતન ધર્મ, જગતપિતાએ પ્રવર્તાવેલા છે, તેના પાલન માટે, એણે પોતાના મનની વૃત્તિને બે વિભાગમાં વહેંચી નાખવી પડે છે. બીજા માણસો કર્મો કરવામાં અને એનાં ફળ ભોગવવામાં દેહના નિર્વાહ અને વ્યવહાર માટે કરવામાં આવતાં કર્મોમાં ઇન્દ્રિયો અને અંતઃકરણો સાથે અહં, મમત્વ અને આસક્તિપૂર્વક પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા માટે એકરૂપ અને એકરાગ થતા હોય છે; જ્યારે જ્ઞાની, યોગી અને ભક્ત એથી

જુદી જ રીતે વર્તતા હોય છે. એ પોતાના મનની વૃત્તિના એક મુખ્ય ભાગને ઈષ્ટ આરાધ્ય પ્રિયતમ પરમેશ્વર ભગવાન શ્રીસ્વામિ-નારાયણના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપમાં પ્રેમપૂર્વક સદા જોડાયેલી રાખે છે, જ્યારે એ વૃત્તિના બીજા ભાગથી જે હમેશાં તત્ત્વ વિચારયુક્ત હોય છે તે સાથે દેહવ્યવહાર અને નિર્વાહની ક્રિયામાં જોડાય છે. ક્રિયા કરતી વખતે એની નજર સામે નીચે જણાવેલા ત્રણ વિચારો હમેશાં મૂર્તિમંત વર્તતા હોય છે : (અ) ‘ચોવીસ, તત્ત્વયુક્ત દેહથી, સ્વરૂપ, સ્વભાવ, ગુણ અને સામર્થ્ય, સર્વ દૃષ્ટિએ હું જુદો અને વિલક્ષણ છું; દેહ અને દેહના સંબંધો જડ, મિથ્યા, વિકારી, દુઃખરૂપ અને નાશવંત છે; મારું સ્વરૂપ એથી વિલક્ષણ એટલે નિત્ય ચેતન, અવિકારી, સુખરૂપ અને અવિનાશી છે.’ (બ) ‘બીજો વિચાર એ પ્રધાન વર્તતો હોય છે કે, હું ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના દાસનો પણ દાસ સેવક છું; એકમાત્ર પરમાત્માની જ આજ્ઞા પ્રમાણે અને કેવળ એમની જ પ્રસન્નતા માટે મારે આ ક્રિયા કરવાની છે. એટલે હું આ ક્રિયા કરતો નથી, પણ પરમાત્મા મારી પાસે આ ક્રિયા કરાવે છે.’ અને (ક) ‘ત્રીજો વિચાર એ પ્રધાન રહેવો જોઈએ કે, આ ક્રિયાના પરિણામે જે સુખ, લાભ અને આનંદ મળે તેમ છે તે કરતાં અનેકગણું વધારે સુખ, લાભ અને આનંદ પરમાત્માની સેવા સાધર્મ્યમાં રહેલું છે. જગતમાં એકમાત્ર પરમાત્મા ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણ જ સર્વ કર્તાહર્તા અને ભર્તા છે, એ જ સર્વ સુખદાતા છે અને એ જ આનંદઘન મૂર્તિ છે. આ પ્રકારના વિચારોના આદિ, મધ્ય અને અંતમાં પણ એની દૃષ્ટિ, ઈષ્ટ આરાધ્ય પ્રેમમૂર્તિ પરમેશ્વરના સ્વરૂપમાં લાગેલી જ હોય

છે; પણ દેહ અને દેહવ્યવહારની ક્રિયાઓ ભારે અટપટી અને ભુલભુલામણી જેવી હોય છે, એટલે એણે આ પ્રેમદૃષ્ટિને પોતાની ઈચ્છા વિરુદ્ધ દેહવ્યવહારની ક્રિયા કરતા સુધી બાધિત કરવી પડે છે.

બાધિતાનુવૃત્તિ બે ધારી તલવાર જેવી વૃત્તિ છે. એ જ્ઞાની, યોગી અને ભક્તનું રક્ષણ કરે છે, પણ તે સાથે જ સહેજ અસાવધાની વર્તે તો એ ભક્ષણ પણ કરે છે – એટલે ઉચ્ચ સ્થિતિમાંથી પાછો પણ પાડે છે. આપું કંઈ ન બને તે ખાતર એણે જાણપણારૂપી દરવાજે અહર્નિશ જાગતા ખડે પગે ઊભા રહેવું પડે છે. માણસ જ્યારે નિર્વિકલ્પ સમાધિની સ્થિતિમાં હોય ત્યારે એને દેહ અને દેહની કોઈ ક્રિયા કરવાનું જ્ઞાન હોતું નથી; પણ જ્યારે સવિકલ્પ સ્થિતિ વર્તતી હોય ત્યારે જીવનવ્યવહાર અને નિર્વાહની ક્રિયા કરવા માટે બાધિતાનુવૃત્તિનો આશ્રય કરવો જ પડે છે. જે માણસને જીવનની દરેક ક્રિયા વખતે અંતકાળ જેવું વર્ત્યા કરતું હોય અથવા જે એમ માનતો હોય કે કાળે મારી ચાટલી હાથમાં પકડેલી જ છે તેને જ્યારે ખરેખર અંતકાળ આવે છે ત્યારે કોઈ જાતનું દુઃખ થતું નથી તેમ જેને જીવનની નાનીમોટી ક્રિયા કરતી વખતે પરમાત્માના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપમાં મનની વૃત્તિ જોડાયેલી વર્તતી હોય અને એનું અનુસંધાન અખંડ ચાલુ હોય તેને જીવનની ગમે તેવી જટિલ ક્રિયા કરવામાં કોઈ ઉપાધિ નડતી નથી. પણ એ અનુસંધાનમાંથી જો મનની વૃત્તિ એક દોરાવા પણ આઘી ખસે તો ઉપાધિનો પાર રહેતો નથી. એટલે જ્ઞાની, યોગી અને ભક્ત વ્યક્તિને, બાધિતાનુવૃત્તિનો આશ્રય કરીને કરવામાં આવતી ક્રિયા-પછી તે ક્રિયા નાની

અને નજીવી હોય ચા મોટી અને મમત્વની હોય, પણ એ ક્રિયા કરતી વખતે મનમાં હમેશાં ભીતિ રહે છે : ‘આ ક્રિયા કરવામાં ભગવાનના સ્વરૂપ સાથે સાધેલું અનુસંધાન રખેને ખસી જાય !’ એટલે એ હમેશાં સાવધ, અતિ સાવધ વર્તતો હોય છે. આ સાવધાની એ માત્ર દેહવ્યવહારનાં કાર્યો પૂરતી જ રાખે છે એમ હોતું નથી; જેને ધર્મ કહેવામાં આવે છે એવી શુભ ક્રિયાઓ કરવામાં પણ એ પરમાત્મા સાથે જોડાયેલી મનની વૃત્તિનું અનુસંધાન ન તૂટે એ માટે સાવધાની રાખતો હોય છે.

જ્ઞાની, યોગી અને ભક્ત જીવનવ્યવહારની ક્રિયા બાધિતાનુવૃત્તિને અનુસરીને કરતા હોય છે ત્યારે બીજા માણસો એમને ‘પોતા જેવા જ સંસારી’ માનતા-મનાવતા હોય છે. પણ એ જો, બાધિતાનુવૃત્તિના મર્મને સમજતો હોય છે તો એવા પુરુષની બાહ્ય ક્રિયા જોઈને કદી અવગુણ ગ્રહણ કરતો નથી. એ નિશ્ચિત જાણે-સમજે છે કે, એ સ્થૂળ દૃષ્ટિએ સામાન્ય માણસ જેવી જ ક્રિયા કરે છે; પણ અંતરથી તો ભગવાનના સ્વરૂપ સાથે સદા જોડાયેલા રહે છે.

બાધિતાનુવૃત્તિનો આશ્રય કરીને જીવનમાં ચાલવું એ ખાંડાની ધાર ઉપર ચાલવા જેવું ભારે દુષ્કર અને જોખમી કામ છે. બન્ને હાથમાં મણ મણનું વજન પકડીને દોરડા ઉપર ચાલતો નટ, જો ઘ્યેયને લક્ષમાં રાખીને સાવધાનીથી ડગ ભરે છે તો, દોરડાના સામે કિનારે સલામત પહોંચી જાય છે; પણ જો ઘ્યેય ઉપરથી એની દૃષ્ટિ એક દોરાવા પણ ખસે છે તો એના પગ અસ્થિર બને છે અને પછી સમતુલા ગુમાવીને એ નીચે પટકાઈ પડે છે. જ્ઞાની, યોગી અને ભક્ત પુરુષોના

જીવનમાં એવી એકાદ ક્ષણ આવી જાય છે જ્યારે એ સમતુલા ગુમાવતા હોય છે. ઇતિહાસના પાને નોંધાયેલા એવા થોડા દાખલા, નાનામોટા સર્વને સાવધ બનાવવાના હેતુથી અત્રે નોંધ્યા છે :

(૧) ચિરંજીવ મનાતા નારદ મુનિ પરમ ભાગવત નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યવ્રતધારી સંત ગણાય છે. ચૌદ લોકમાં કોઈ પ્રકારની રોકટોક વિના એ વિચરે છે અને મમુક્ષુઓને સત્સંગ કરાવે છે. પોતાના મનની વૃત્તિને એક તરફ એ પરમાત્માના સ્વરૂપમાં નિરંતર પ્રેમભાવે જોડાયેલી રાખે છે અને બાધિતાનુવૃત્તિનો આશ્રય કરીને જગતમાં સત્સંગ કરાવતા વિચરે છે. એક વિપરીત ક્ષણે એ સહેજ અસાવધ બન્યા : અંબરીષ રાજાના દરબારમાં જઈ ચઢ્યા. રાજાએ પોતાની પુત્રી જયંતીને એમની પાસે રજૂ કરીને એને યોગ્ય વર બતાવવાની વિનંતી કરી. રાજકુમારીનું સુંદર મુખ, નારદ મુનિએ જરા વધારે ધ્યાન આપીને જોયું, એમાં વળી એનો હાથ પોતાના હાથમાં લઈને જોયો; બાધિતાનુવૃત્તિનો આશ્રય કરીને ચાલનારા જ્ઞાની ભક્તે જે ત્રણ નિયમોનું અવશ્ય પાલન કરવું જોઈએ એ ત્રણ નિયમોનો એમણે ભંગ કર્યો. પરિણામ એ આવ્યું કે, ભગવત્સ્વરૂપ ભુલાઈ ગયું અને રાજકુમારીને પરણવાનું મન થયું. પણ ભક્તવત્સલ ભગવાન હમેશાં પોતાનો ભક્ત જ્યારે અસાવધ બનીને ઠોકર ખાય છે ત્યારે એનું રક્ષણ કરે છે. ભગવદ્દય્ઞાથી નારદજીને રાજકુમારી ન મળી, પણ માંકડાનું મુખ મળ્યું – થોડી હાંસી થઈ પણ પછી એ તરત જ ચેતી ગયા અને સદા જાગ્રત રહેવાની મનમાં ગાંઠ વાળી.

(૨) સીતાજી લક્ષ્મીજીનો અવતાર ગણાય છે, એમના જીવનમાં શ્રીરામ સર્વેસર્વા

હતા, ભગવાનની પડખે એમનું સ્થાન હતું; એમના મનની વૃત્તિ એક તરફ મર્યાદા પુરુષોત્તમ ભગવાન શ્રીરામમાં જોડાયેલી હતી, જ્યારે બાધિતાનુવૃત્તિનો આશ્રય કરીને એ એમની સાથે વનમાં વિચરતાં હતાં. દૈવ જોગે એક દિવસ એમણે સુવર્ણમૃગ જોયો; હતો તો મૃગ જેવો સામાન્ય મૃગ પણ એમને સોનાનો લાગ્યો, એની ચામડીમાંથી બનાવેલી કંચૂકી પહેરવાની ઈચ્છા થઈ. શ્રીરામને આગ્રહ કરીને મૃગને મારવા મોકલ્યા. મૃગ, મૃગ ન હતો પણ માયાવી રાક્ષસ મારીચ હતો. સીતાજીને શ્રીરામથી છૂટા પાડવા માટે એ સુવર્ણમૃગ બન્યો હતો. શ્રીરામે મૃગને બાણ માર્યું; મરતા પહેલાં મૃગ મારીચ બન્યો અને એણે સાદ કર્યો : ‘લક્ષ્મણ, ઘાજે.’ સીતાજી ભૂલ્યાં, શ્રીરામનો સાદ પણ એમણે ન ઓળખ્યો; રાક્ષસના અવાજને એમણે શ્રીરામનો અવાજ માની લીધો. ચોકી કરી રહેલા અવાજની દિશામાં મોકલ્યા. જતા પહેલાં, પર્ણકુટિની ચોતરફ લક્ષ્મણજીએ રામદુહાઈની રેખા અંકિત કરી; અને એ રેખા ઓળંગીને બહાર પગ ન મૂકવાની સીતાજીને લક્ષ્મણજીએ વિનંતી કરી. સુવર્ણમૃગ, કંચૂકી, રાક્ષસનો અવાજ, રામનો અવાજ છે એવો ભ્રમ – આ બધી ક્રિયામાં સીતાજીના મનની જે વૃત્તિમાં ભગવાન શ્રીરામની મૂર્તિ રહેલી હતી, એ અનુસંધાનમાં છેદ પડ્યો અને અંતે એમણે એ સ્વરૂપના નામે જ આંકેલી રામદુહાઈનું ઉલ્લંઘન કર્યું. પરિણામે રાવણ જેવો નરાધમ રાક્ષસ એમનું અપહરણ કરી લઈ જઈ શક્યો. ભગવાન તો દયાળુ છે. એ પોતાના ભક્તોના દોષો સામું જોતા નથી. એમણે રાવણનો નાશ કર્યો અને સીતાજીને પુનઃ પોતાની સાથેના પદે સ્થાપિત

કર્યા.

(૩) શિવપાર્વતીનું પ્રસન્ન દાપત્ય, ઇતિહાસ-પુરાણમાં આદર્શ ગણાય છે. બન્ને પરમ વૈષ્ણવ, પરમ ભાગવત. પરમાત્માએ જગતના કલ્યાણ માટે સંહાર કરવાની કાર્યશક્તિ એમનામાં પ્રેરી. બન્નેના મનની વૃત્તિ પરમાત્માના સ્વરૂપમાં અખંડ જોડાયેલી રહેતી. બાધિતાનુવૃત્તિનો આશ્રય કરીને એ પરમેશ્વરપ્રીત્યર્થે જીવનકાર્યો કરતાં હતાં. એક વખત બન્ને જમ પંચવટીવાળા જંગલમાં વિચારી રહ્યાં હતાં; ઈશ્વરેચ્છાથી એ વખતે સીતાજીના વિયોગમાં ઝૂરી રહેલા શ્રીરામનું એમને દર્શન થયું. શિવજીએ તો એમને ભક્તિભાવથી વંદન કર્યું; પણ બાધિતાનુવૃત્તિની કડી બરાબર બેઠી નહિ હોય એટલે ભગવત્સ્વરૂપમાં મનની વૃત્તિ જોડાયેલી હતી તે થોડી આઘી ખસી. પાર્વતીના મનમાં શંકાકુશંકા જાગી. શ્રીરામની પરીક્ષા લેવા પાર્વતીજીએ સીતાજીનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું અને ઘીમે રહીને શ્રીરામની સન્મુખ આવ્યાં. એમને જોઈને શ્રીરામ થોડું આશ્ચર્ય દાખવીને બોલ્યા : ‘સતીમાતા ! ભગવાન શંકર વિના એકલાં કેમ દર્શન દીધાં ?’ જમીન માર્ગ આપે તો તેમાં સમાઈ જવા જેવી ભોંઠપ પાર્વતીજીને લાગી. શરમથી માથું નમાવીને શિવજી પાસે પાછાં ફર્યા; પણ પરિણામ ભારે ભૂંડું આવ્યું; સીતામાતાનું રૂપ ધારણ કર્યાના કારણે શિવજીને પત્ની તરીકે સ્વીકારવાની અશક્તિ જાહેર કરી. ભગવાન તો પરમકૃપાળુ છે. છોરું કછોરું થાય પણ માબાપ એને પાછો સંભાળી લે છે તેમ, ભારે ઉગ્ર તપ કરાવીને, દેહશુદ્ધિ કરાવીને એમનો શિવજી સાથે ફરીથી યોગ કરી આપ્યો.

માયાજન્ય દેહ અને એનું અવલંબન કરવું એ જીવ માટે જેમ એક અનિવાર્ય અનિષ્ટ છે – એ અનિષ્ટ દ્વારા જ એણે સ્વ-સ્વરૂપને ઓળખવાનું અને પામવાનું હોય છે અને સ્વ-સ્વરૂપને ઓળખીને એમાં અંતર્યામીશક્તિરૂપે અખંડ બિરાજી રહેલા પરમાત્માના સ્વરૂપને ઓળખવાનું અને પામવાનું હોય છે. તેમ એક વાર પરમાત્માના પરાત્પર દિવ્ય સ્વરૂપમાં મનની વૃત્તિ જોડી દીધા પછી દેહવ્યવહાર અને નિર્વાહની ક્રિયા કરવા માટે એણે બાધિતાનુવૃત્તિનો આશ્રય અનિવાર્ય અનિષ્ટ તરીકે પડે છે. પણ જો, એ જાણપણારૂપી દરવાજે સદા જાગ્રત ખડે પગે ઊભો રહે છે

તો એના મનની વૃત્તિ બાધિત થયેલી હોવા છતાં પરમાત્માના સ્વરૂપમાં અખંડ જોડાયેલી જ રહે છે. માનું મન બાળકના સ્વરૂપમાં સદા સંલગ્ન હોય છે; એ મા બાળકને ઘોડિયામાં સુવાડીને રસોઈ કરતી હોય છે ત્યારે એના મનની વૃત્તિ રસોઈ કરવાની પ્રવૃત્તિના કારણે બાધિત થાય છે છતાં એના મનની એક વૃત્તિ અવિરિછિન્ન રીતે ઘોડિયામાં સૂતેલા બાળકના સ્વરૂપ સાથે જોડાયેલી જ રહેલી છે; તેમ જ્ઞાની, યોગી અને ભક્તના મનની વૃત્તિ પણ બાધિત થવા છતાં, પરમાત્માના સ્વરૂપમાં અખંડ જોડાયેલી જ રહે છે – જોડાયેલી જ રહેવી જોઈએ.

“.... જે ક્રિયા કરતાં શરૂઆતમાં વિષ જેવું કડવું લાગે, પણ પરિણામે અમૃત જેવું મીઠું લાગતું હોય, તે જ ક્રિયા કરવી જોઈએ. જે ક્રિયા કરતાં પ્રથમ સારું અને મીઠું લાગે, પણ પરિણામે પસ્તાવો થાય, એવી ક્રિયા કદી ન કરવી જોઈએ. બ્રાહ્મમુર્તમાં ઊઠવાની ક્રિયા કરતાં પ્રથમ અઘરું લાગે છે, પણ પરિણામે આનંદ આવે છે; જ્યારે મોડા ઊઠતાં સારું લાગે છે, પણ પાછળથી પસ્તાવો થાય છે. માટે મોડા ઊઠવાની ક્રિયા ન કરવી જોઈએ અને વહેલા ઊઠવાની ક્રિયા કરવી જોઈએ. .... ”

દુર્લભ માનવદેહ ભક્તિ અને સત્સંગ

—ભાલચદ્ર કે. શાહ
(વડોદરા)

ભક્તિ

ભક્તિ શબ્દમાં આમ અક્ષરો તો માત્ર અઢી જ છે પણ તેમાં અર્થનો મહાસાગર સમાયેલો છે. **સા તુ પરમ પ્રેમરૂપા ।** ભગવાનમાં પરમ પ્રેમ એટલે ભક્તિ એ નારદભક્તિ સુત્રનું ઘુવ વાક્ય છે. આવો પરમ પ્રેમ ક્યારે પ્રગટે ? જેને પ્રેમ કરવાનો હોય તેના સ્વરૂપના મહિમાના યથાર્થ જ્ઞાન સિવાય સાચો નિત્ય નિરંતર પ્રેમભાવ સંભવી શકે જ નહીં. આવા જ્ઞાન વગરનો પ્રેમ માત્ર સ્થૂળ દેહલક્ષી બની રહે અને સદાકાળ ટકી શકે નહીં. જે પરમાત્માના સ્વરૂપમાં સમજપૂર્વકનો પ્રેમ-સદેહ કરવાનો છે તેનું સંપૂર્ણ સાચું સ્વરૂપ, મહિમા સમજવો અતિ આવશ્યક છે. પરમાત્માના સ્વરૂપ-મહિમાનું યથાર્થ જ્ઞાન થાય ત્યારે જ તેમાં સાચો પ્રેમ-પ્રીતિ સંભવી શકે અને ત્યારે જ ભક્તિ પ્રગટે.

આપણે સૌએ પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમનારાયણ શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનમાં આવો સ્નેહ-સમજપૂર્વકનો નિત્ય કરવાનો છે. તે માટે એમનું સાચું સ્વરૂપ-મહિમાનું જ્ઞાન હોવું, મેળવવું, આત્મસાત કરવું ખૂબ જરૂરી છે.

આપણને પ્રાપ્ત થયેલુ પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ, ભક્તિ ધર્માત્મજ શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાન જ અક્ષરબ્રહ્મ પર્યંત સર્વ કોઈના એ એક જ નિયામક-પ્રેરક-ચાલક અને શક્તિદાતા છે. એ જ સર્વ કારણના કારણ અને સર્વ કર્તાના કર્તા છે. એ સર્વથી સ્વતંત્ર અને સર્વથી સમર્થ છે અને જડ, ચેતન સર્વમાં સર્વત્ર સર્વદા અંતર્યામી શક્તિરૂપે અખંડ વ્યાપી રહેલા છે.

એ સર્વકર્મ ફળ પ્રદાતા છે. જગતમાં જે ઇચ્છાશક્તિ, જ્ઞાનશક્તિ અને ક્રિયાશક્તિ જે કાંઈ પ્રવર્તે છે તે એમની જ પ્રેરેલી છે, એટલે એમની ઇચ્છા વિના સૂકું પાંદડું પણ ફરી શકતું નથી કે ફેરવી શકાતું નથી. જડ, ચેતન, સ્થાવર, જંગમ, લોક, અલોક સર્વમાં સર્વત્ર સદા એ એક જ વ્યાપીને રહ્યા છે. સષ્ટિની પ્રવૃત્તિ એમના સંકલ્પબળ અને એમણે પ્રેરેલી શક્તિના કારણે જ થઈ છે અને થાય છે. અશ્વરબ્રહ્મ પર્યંત સૌ કોઈ એમની આજ્ઞામાં જ વર્તે છે અને વર્તવું પડે છે. એ સર્વોપરી પરમાત્માનું દિવ્યાતિદિવ્ય સ્વરૂપ, પર સ્વરૂપ અને અનેક જીવોના આત્યાંતિક કલ્યાણ માટે એમણે કૃપા કરીને ધારણ કરેલ મનુષ્ય સ્વરૂપ એ બે સ્વરૂપોમાં કોઈ પ્રકારે લવલેશ પણ ભેદનથી. એ બંને સ્વરૂપો એક જ છે, અભિન્ન છે. રામ કૃષ્ણાદિક જે અવતારો કહેવાય છે તે અને સત્સાસ્ત્રોમાં જે અવતારો ગણવામાં આવે છે તે બધા જ, આપણને પ્રત્યક્ષ પ્રાપ્ત થયેલા પુરુષોત્તમનારાયણમાંથી જ પ્રગટ થાય છે અને એમનું કાર્ય પુરું થતાં પાછા એમાં લીન થઈ જાય છે પણ એ બીજા કોઈમાં લીન થતા નથી. આ પ્રકારનું જ્ઞાન જીવનમાં નખશિખ એકાકાર થાય અને એવું માહાત્મ્ય અને જ્ઞાન સાથે એ સ્વરૂપમાં જે અપાર-ભૂરી સ્નેહ થાય-અલૌકિક પ્રીતિ થાય, એનું નામ જ ભક્તિ, મુમુક્ષુ પરમાત્માના આવા સ્વરૂપનો મહિમા જેમ જેમ વધુ સમજતો થાય છે તેમ તેમ હૃદયમાં એ સ્વરૂપ માટે સ્નેહ ભક્તિ વધુને વધુ ઉત્કટ બનતી જાય છે. આનું નામ માહાત્મ્ય જ્ઞાને યુક્ત ભક્તિ. આ ભક્તિનું એક અંગ છે.

આવી માહાત્મ્યજ્ઞાનયુક્ત ભક્તિનો-મહિમા સમજાવતાં શ્રીજી મહારાજ કહે છે “જેના હૃદયમાં માહાત્મ્યે સહિત ભગવાનની ભક્તિ હોય તો બીજા કલ્યાણકારી ગુણ ન હોય તો પણ તેના હૃદયમાં સર્વે આવે છે અને જો મહાત્મ્યે સહિત ભક્તિ જેના હૃદયમાં નથી તો શમદમાદિક જે કલ્યાણકારી રૂડા ગુણ તે તેના હૃદયમાં છે તો પણ નહીં જેવા જ છે. કેમ જે અંતે નાશ પામી જશે. માટે એ મહાત્મ્ય સહિત ભક્તિ હોય તો તેની વાસના પણ નિવૃત્ત થઈ જાય અને કલ્યાણકારી જે ગુણ તે સર્વે આવીને હૃદયને વિષે નિવાસ કરીને રહે” (વચનામૃત-સારંગપુર-૫)

આવી પ્રીતિ-સ્નેહ એ પ્રગટ પ્રભુમાં - પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપમાં જ હોવી જોઈએ. આ અંગે આપણને સોને સાવધ કરતાં નિષ્કુળાનંદ મુનિ ગાય છે -

ભક્તિ સરસ સહુ ક્હે પણ ભક્તિ ભક્તિમાં ભેદ ભક્તિ પ્રગટ પ્રભુની એમ વદે ચારે વેદ પરોક્ષ ભક્ત પામે નહીં મનમાંથી મોટી મોજ શાસ્ત્ર સર્વ શોધીને ખરી કરી લ્યો ખોજ.

(ભક્ત નિધિ કડવું - ૧).

આ પ્રગટભક્તિ કોને કહેવાય ? આગળ મહાત્મ્ય જ્ઞાન યુક્ત ભક્તિની વાત સમજાવતાં પરાત્પર પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમનારાયણના સ્વરૂપ, સ્વભાવ, ગુણ ઐશ્વર્યનું સત્શાસ્ત્રોમાં જે વર્ણન કર્યું છે તે પોતાના ઈષ્ટ ઉપાસ્ય દેવાધિદેવ પ્રત્યક્ષ માનુષી મૂર્તિ શ્રીસ્વામિનારાયણ ભગવાનનું જ છે એવી ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપનિષ્ઠા એટલું જ નહીં પણ આ સ્વરૂપ, સ્વભાવ, ગુણ અને ઐશ્વર્ય પરાત્પર અક્ષરધામસ્થ જિભુજ, દિવ્ય સદાસાકાર સ્વરૂપ અને આ પૃથ્વી પર સૌને નયનગોચર વર્તતું અને ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણ નામે ઓળખાતું માનુષી સ્વરૂપ અને એમણે સ્વહસ્તે પ્રતિષ્ઠિત કરેલી

પોતાની મૂર્તિઓ, અર્ચાસ્વરૂપો-વડતાલમાં શ્રીહરિકૃષ્ણ મહારાજ, ગઢડામાં શ્રી ગોપીનાથજી મહારાજ, અમદાવાદમાં શ્રી નરનારાયણદેવ આદિક સ્વરૂપો - એ ત્રણેય એટલે અક્ષરધામસ્થ સ્વરૂપ, માનુષી સ્વરૂપ અને અર્ચા સ્વરૂપમાં લેશમાત્રનો, એક રોમનો પણ ફેર નથી. એ ત્રણેય અભિન્ન સ્વરૂપો છે એવી ઉત્કૃષ્ટ નિર્વિકલ્પ નિષ્ઠા સહ તેમાં અપાર સ્નેહ થવો એટલે પ્રગટ સ્વરૂપમાં ભક્તિ એ જ - પ્રગટભક્તિ. આ જ વાત બીજી રીતે કહીએ તો મહાપ્રભુ શ્રી સ્વામિનારાયણ મનુષ્ય સ્વરૂપે હતા તેમને અંતર્ધાન થયાને આજે ઘણાં વર્ષો વીતી ગયા હોવા છતાં એ મહાપ્રભુ પોતાની નજર સમક્ષ સાક્ષાત વિચરે છે એમ માનીને જ મંદિરમાં શ્રી હરિકૃષ્ણ મહારાજ આદિક અર્ચા સ્વરૂપોનાં દર્શન કરવાં, એમની આગળ હાથ જોડી ઊભા રહો ત્યારે **વૃતાલયે દુર્ગપુરે, શ્રી નગરે સ ભગવાન જયતિહ સાક્ષાત**। એવું ચોક્કસ માનીને અંતરમાં સમજીને અને એ મૂર્તિઓમાં પાષાણ ઘાતુ ભાવ મનમાં વર્તવ્યા દીઘા સિવાય તે સ્વરૂપમાં જે સ્નેહ પ્રીતિથી જોડાવું તેનું નામ પ્રગટ ભક્તિ. માટે તો શ્રીજી મહારાજ કહે છે “ભગવાનના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપનું જ્ઞાન અને ભક્તિ એ જ જીવના કલ્યાણનું કારણ છે.” (વચનામૃત ગ. મ. ૩૨)

ભક્તિની વાત કરીએ, વિચારીએ એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ ગોપીઓ યાદ આવી જાય. કારણ ગોપીઓ સીવાય ભક્તિની વાત અધુરી ગણાય. ગોપીઓ એ ભક્તિનો પર્યાય છે. ગોપી ભક્તિ એટલે પ્રેમ લક્ષણા ભક્તિ. નિમિષ માત્ર પણ ભગવાનનું વિસ્મરણ થાય તો વ્રજની ગોપીઓની જેમ અતિ વ્યાકુળતા અનુભવાય એવો પરમાત્મામાં સ્નેહ થાય એનું નામ ભક્તિ-પ્રેમ લક્ષણા ભક્તિ-આવી ભક્તિના પ્રતાપે ગોપીઓ. ઘરબારવાળી,

કુટુંબકબીલાવાળી સ્ત્રીઓ હોવા છતાં કૃષ્ણમય જીવન જીવતી હતી. ઘરના સઘળા કામ કરે, વ્યવહાર નિભાવે પણ એના જીવનની વૃત્તિ તો અખંડ એના પ્રાણપ્યારા કૃષ્ણ કનૈયામાં જ. ગોપીઓનું સમગ્ર જીવન આખુંને આખું અસ્તિત્વ કૃષ્ણમય હતું. આ જ સાચી પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ. ગોપીઓ ઉદ્ધવજીને કહે છે કે કૃષ્ણ કૃષ્ણ કહીએ છીએ તે અમથુ અમથુ નથી કરતાં. અમારું સમગ્ર અસ્તિત્વ કૃષ્ણમય છે. જ્યારે અમે મરી જઈએ અને અમારા અગ્નિસંસ્કાર થઈ જાય અને સ્મશામનાં અમારા હાડકાની કરચો પડી હોય તેમાં કોઈ પોલી ભુંગળી લઈ કુંક મારે તો એમાંથી પણ કૃષ્ણ કૃષ્ણ એવો જ દવનિ નિકળશે. આખું હિંમતથી ગોપીઓ જ કહી શકતી. કારણ કે એને તો પરમાત્મામાં નિર્ભેળ અતિ ઉત્કટ સ્નેહ હતો. એ જ એનું જીવન-અસ્તિત્વ હતું. આવો સ્નેહ એટલે પ્રેમ લક્ષણા ભક્તિ. આ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ-ગોપી ભક્તિને બીરદાવતાં શ્રીજી મહારાજ કહે છે. “એ ભગવાનને વિષે ભક્તિ તો જેવી ગોપીઓને હતી તેવી ગમે...તથા ગોપીઓ જેવી એ પુરુષોત્તમ ભગવાનને વિષે અમારે ભક્તિ છે.” (વચનામૃત-લોચા-૧૪) “અને જેમ ગોપીઓ ભગવાનની ભક્ત હતી તે કોઈ રીતે ભગવાનનો અવગુણ લીધો જ નહીં....માટે જે જે ભગવાન ચરિત્ર કરે તે સર્વ ગોપીઓની પેઠે દિવ્ય જાણે પણ કોઈ રીતે પ્રાકૃત જાણીને અભાવ આવે જ નહીં એવી જે ભક્તિ તે તો મહાદુર્લભ છે....અનેક જન્મના જ્યારે શુભ સંસ્કાર ભેગા થાય છે ત્યારે તેને ગોપીઓ સરખી ભક્તિ ઉદય થાય છે એની એવી ભક્તિ છે એ જ પરમપદ છે.” (વચનામૃત ગ.મ.પ્ર.૧૦) “જેને ગોપીઓ જેવી પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ છે તેને તો સર્વ સાધન સપૂર્ણ થયાં છે.” “જેને પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનું અંગ આવે

તેને પંચવિષયને વિષે પ્રીતિ ટળી જાય છે અને આત્મનિષ્ઠા રાખ્યા વિના જ રહે છે.” (વચ.ગ.અંત્ય.પ્ર.૨૨) આ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ એ પણ ભક્તિનું એક સર્વોત્તમ અંગ છે.

ભક્તિના સ્વરૂપ અંગે કોઈ સર્વોપરી વાત હોય તો તે છે ધર્મ સહિત ભક્તિ. શ્રી સહજાનંદ સ્વામીએ આ વાત શિક્ષાપત્રીમાં વિદ્યેયાત્મક (Positive) અને નિષેધાત્મક (Negative) એમ બન્ને રીતે સમજાવી છે. શિક્ષાપત્રી શ્લોક - ૩૯માં **ધર્મેણ રહિતા કૃષ્ણ ભક્તિઃ કાર્યા ન સર્વથા**। શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનની જે ભક્તિ તે ધર્મેરહિત એવી કોઈ પ્રકારે ન કરવી. શ્લોક ૧૦૨માં **ધર્મેણ સહિતા કૃષ્ણભક્તિઃ કાર્યેતિ તદ્રઃ**। શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનની ભક્તિ તે જે તે ધર્મે સહિત જ કરી એવી રીતે સર્વ શાસ્ત્રનું રહસ્ય છે.

શ્લોક ૨૧૨માં પણ **સધર્મે ભક્ત રવનં વિધાતા** જે મંગળ આશીર્વાદ આપ્યા છે તે ધર્મે સહિત ભક્તિની રક્ષાના આપ્યા છે.

આ તમામ વાતની સાચી ફળશ્રુતિ સ્પષ્ટ છે, કે સાચી ભક્તિ-આત્યંતિક કલ્યાણને માર્ગે દોરી જતી ભક્તિ, વાસ્તવમાં ધર્મેસહિત જ હોવી જોઈએ. ધર્મ વગરની ભક્તિ એ ભક્તિ જ નથી. પરંતુ ભક્તિનો આડંબર માત્ર છે. ધર્મ લોપી-ભૂલીને કરાયેલી ભક્તિ પરમાત્મા સ્વીકારતા જ નથી. **ભક્તિ સિદ્ધયતિ ધર્મેય** । ભક્તિની સિદ્ધિ ધર્મથી જ થાય છે. ધર્મ લોપી ભક્તિ કરનાર ભક્ત ગણાતો જ નથી. તમામ શાસ્ત્રોનું રહસ્ય એજ છે કે ભગવાનની ભક્તિ ધર્મે સહિત જ કરવી.

માત્ર ભક્તિ જ નહીં પણ ધર્મે સહિત ભક્તિ જ પરમાત્મા પામવાનું સાધન છે. એ જીવનદાર વાતને આશ્રિત સત્સંગી માત્રના જીવનમાં અખંડ મૂર્તિમંત રાખવા આપણા સૌ પર અત્યંત દયા કરીને શ્રીજી મહારાજે વડતાલ

મંદિરમાં ઉત્તર શિખરમાં સ્વહસ્તે શ્રી વાસુદેવનારાયણ શ્રી ધર્મદેવ ભક્તિમાતાની સ્થાપના કરી છે. ધ્યાનથી દર્શન કરીશું તો જણાશે કે ભક્તિમાતાએ પોતાનો જમણો હાથ શ્રી ધર્મદેવ તરફ રાખેલો છે. અને એ દ્વારા સૌને અખંડ સંદેશ આપે છે. “હું તો પતિવ્રતા સ્ત્રી છું. જ્યાં મારા પતિ ધર્મદેવ હોય ત્યાં જ હું વસું છું. જ્યાં ધર્મદેવ ના હોય ત્યાં હું કદી રહેતી જ નથી.” એટલે ભક્તિ કરવી હોય તો ધર્મ તો પાળવો જ પડે. ધર્મ પાળીને ભક્તિ કરો તો જ ભક્તિ ફળે, તે વિના ભક્તિ ટકે જ નહીં. ધર્મ વગર ભક્તિ સંભવે જ નહીં. અને જ્યાં ધર્મ અને ભક્તિ સાથે જ હોય, સજોડે હોય ત્યાં અખંડ તેમના પુત્ર શ્રી વાસુદેવ નારાયણ પ્રત્યક્ષ બીરાજે છે. માટે પરમાત્માને પામવા માટે ભક્તિ કરતા હોય તો ભક્તિ, ધર્મસહિત જ કરવી પડે. ધર્મ ચુકીને કરાતી ભક્તિ પરમાત્મા મેળવી આપતી નથી. ધર્મ એ તો ભક્તિનો રક્ષક, પોષક અને પ્રાણ છે. વડતાલ દર્શન કરીએ ત્યારે આ વાત ખાસ સંભારી નિત્યનવીન રાખવાની છે. જેથી ભગવાનની ભક્તિ ધર્મસહિત જ થાય અને ભગવાન પમાય.

સત્સંગીજીવન ગ્રંથમાં પણ પ્રકરણ-૩ અધ્યાય-૪૫માં શ્લોક ૫૮ થી ૬૦ આજ વાત ભક્તિમાતાને મુખેથી સમજાવેલી છે. “જેઓમાં મારા પતિ ધર્મ નિવાસ કરે તેમાં મારો નિવાસ નિશ્ચે થાય છે. ધર્મ જેનાથી દૂર જાય તેનાથી હું પણ તત્કાળ દૂર જાઉં છું.” આ ઉપરાંત સત્સંગી જીવન પ્રકરણ-૨ અધ્યાય-૭ શ્લોક-૪૩માં ભગવાને સમજાવ્યું છે. “ધર્મ એ ભક્તિનું મસ્તક છે” માટે ધર્મ પામ્યા વગર ભક્તિ કરે તો તેવી ભક્તિની દશા મસ્તક વિનાના શરીર જેવી થાય.

ધર્મ સહિત ભક્તિની મહત્તા સમજાવતાં શ્રીજી મહારાજ કહે છે. “....માટે પોત પોતાના

ધર્મમાં રહીને ભગવાનની ભક્તિ ઉપાસના કરવી એ અમારો સિદ્ધાંત છે.” (વચનામૃત ગ.મ.૨૭).

“....અને ભગવાનની મૂર્તિનો આશ્રય હોય, ને ભગવાનના ચારિત્રને ગાતો સાંભળતો હોય, ને ભગવાનનું નામ સ્મરણ કરતો હોય પણ જો તેમાં ધર્મ ન હોય તો તે માથે પાણો લઈને સમુદ્રને તરવાને ઈચ્છે એવો જાણવો, ને તેને ચંડાળ જેવો જાણવો. ” (વચનામૃત ગ.પ્ર.પ્ર. ૩૫)

“આત્મનિષ્ઠા, પ્રીતિ (પ્રેમે સહિત નવ પ્રકારની ભક્તિ) અને વૈરાગ્ય એ ત્રણ હોય તો પણ સ્વધર્મ ન હોય તો એ ત્રણેયની સિદ્ધિ થતી નથી.” (ગ.પ્ર.પ્ર. ૧૯)

સાચી ભક્તિ નિષ્કામ ભક્તિ હોવી જોઈએ. ભક્તિનો હેતુ માત્ર ભક્તિ પુત્રને પામવાનો જ તેમની કેવળ પ્રસન્નતા મેળવવાનો હોવો જોઈએ. આ સિવાય બીજા કોઈપણ હેતુથી-ફળની ઈચ્છા સેવીને ભક્તિ કરીએ તો તે સકામ ભક્તિ છે અને તે ભક્તિ પરમાત્મા સુધી ભક્તને લઈ જતી નથી. અઘવચ્ચે જે ક્યાંક રાખી દે છે. સાચી ભક્તિ તો મોક્ષની પણ ઈચ્છા રાખતી નથી. કારણકે જ્યારે આવી સાચી ભક્તિ ઉદય થાય ત્યારે વાસના રહિત થઈ જાય છે. અને છતે દેહેજ પૂરણકામ બની જાય છે. પરમપદને પામી જાય છે. પછી શેની ઈચ્છા-આશા ? આમ ભક્તિ એના સાચા સ્વરૂપે નિષ્કામ ભક્તિ હોવી જોઈએ.

નિષ્કામ ભક્ત તો ચતુર્ધા મુક્તિને પણ ઈચ્છતો નથી. એ તો કેવળ ભગવાનની સેવાને જ ઈચ્છે છે. એવા નિષ્કામ ભક્ત તેમને ભગવાન પોતાની સેવામાં રાખે છે ને એ ભક્ત નથી ઈચ્છતો તો પણ બળાત્કારે ભગવાન અને પોતાના ઐશ્વર્યસુખને પમાડે છે.

આ તમામ વાતો પરથી ફલિત થતું ભક્તિનું સાચું સ્વરૂપ એ છે કે ભક્તિ

ભક્તિનું સાચું સ્વરૂપ એ છે કે ભક્તિ મહાત્મજ્ઞાને યુક્ત, ધર્મ સહિત, પ્રેમલક્ષણા, પ્રગટ પ્રભુમાં અને નિષ્કામ ભક્તિ હોવી જોઈએ. આ તમામ અંગો મળી જે ભક્તિ રચાય તે ભક્તિ એ જ ભક્તિનું સાચું સ્વરૂપ છે. અને એવી ભક્તિ જ જીવાત્માને પરમાત્મા તરફ દોરી પરમાત્મામાં અતે સ્થિર કરે છે.

ભક્તિના આ સ્વરૂપની વાત સત્સંગી જીવનમાં બીજી રીતે પણ સમજાવી છે, તે એ કે ભક્તિ સાંગ (બધા અંગ સહિત) હોવી જોઈએ. ભક્તિ તેના સાંગ સ્વરૂપે કરવાથી જીવનું આત્યંતિક કલ્યાણ થાય છે. સત્સંગી જીવન પ્રકરણ-૫ અધ્યાય-૭ શ્લોક-૩૪માં આ વાત સુંદર રીતે સમજાવી છે. “ધર્મ ભક્તિનું મસ્તક છે, જ્ઞાન ભક્તિનું હૃદય છે અને વૈરાગ્ય ભક્તિના ચરણ છે.” જો ધર્મ ન હોય તો ભક્તિની દશા મસ્તક વિનાના શરીર જેવી થઈ જાય. શરીરની સત્તાને ધારણ કરનારુ જેમ હૃદય છે તેમ ભક્તિરૂપ શરીરની સત્તા ધારણ કરનાર જ્ઞાન છે. અને જ્ઞાન વગર ભક્તિ સત્તાહીન-ફળ આપી ન શકે તેવી બની જાય છે. પગ ન હોય તો જેમ શરીર સ્થિર રહે નહીં. તેમ વૈરાગ્ય વિના ભક્તિ સ્થિર રહે નહીં. ડગમગી જાય. ભક્તિને ધર્મ જ્ઞાન અને વૈરાગ્યના અખંડીત સહારાની અપેક્ષા રહે છે. માટે ભગવાનની ભક્તિ આ ત્રણેય અંગો સહિત જ કરવી પડે અને કરવી જોઈએ. આવી સાગ (અંગો સહિત) ભક્તિથી જ જીવનું આત્યંતિક કલ્યાણ થાય છે. આવી ભક્તિ એટલે જ એકાંતિક ભક્તિ.

પોતાના આત્માને ઓળખવા માટે, ઓળખીને તે સ્વરૂપે સદા વર્તવા માટે, તે સ્વરૂપે સદા સ્થિર રહીને પરમાત્મા દિવ્ય સ્વરૂપને પ્રત્યક્ષ પામવા માટે ધર્મ, વૈરાગ્ય, જ્ઞાન અને ભક્તિનો ચાતુષ્પાદ સમન્વય યોગ

અત્યંત અનિવાર્ય છે. આ ચાતુષ્પાદ યોગ એટલે જ એકાંતિક ભક્તિ-પરમાત્મા પમાડતી ભક્તિ. જે ને વચનામૃતમાં અસાધારણ ભક્તિ તરીકે ઓળખાવી છે. વચનામૃતમાં પણ આજ વાત શ્રીજી મહારાજે સમજાવી છે. “જો મહાત્મ્યે સહિત ભગવાનની ભક્તિ હોય ને આત્મનિષ્ઠા, ધર્મ અને વૈરાગ્ય જો સમાન્યપણે હોય તો પણ કોઈ દિવસ એ ધર્મમાંથી પડે નહીં....જો અતિશય માહાત્મ્ય સહિત ભક્તિ ભગવાનને વિશે હોય તો એક ભક્તિને વિષે ત્રણે (ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય) આવી જાય અને સામાન્ય ભક્તિ હોય તો એકમાં ત્રણ ન આવે.” (વચનામૃત-૫૬તાલ-૩)

શિક્ષાપત્રી શ્લોક ૧૦૩માં શ્રીજી મહારાજ કહે છે. **જ્ઞાનયુગ્મૂરિ સ્નેહો ભક્તિશ્રમાધવે ।** ભક્તિની આ વ્યાખ્યામાં ઉપર વચનામૃતમાં (૫.૩) કહ્યું તેમ સામાન્ય ભક્તિની વાત નથી પણ સાંગ ભક્તિ અંગો સહિત ધર્મ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય યુક્ત ભક્તિની એકાંતિક ભક્તિની વાત છે. ચતુષ્પાદ યોગ ભક્તિની વાત છે. આ શ્લોકમાં પ્રતિપાદિત કરેલી ભક્તિને સાચા અર્થમાં એકાંતિક ભક્તિ અથવા પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ કહેવામાં આવે છે. જેમાં બાકીના ત્રણેય સાધનો ધર્મ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય આપોઆપ આવી જાય છે. આ શ્લોકમાં ભૂરિસ્નેહ શબ્દથી અગાધ વિપુલતા અને વિશાળતા દાખવેલી છે. ઉપરાંત એ એવા સ્નેહ-પ્રેમની વાત કરે છે. જેમાં પરાત્પર પરમાત્મા સિવાય બીજા કોઈ તત્ત્વનું કોઈ પ્રકારનું કોઈ સ્થાન ન હોવું જોઈએ. એટલું જ નહીં પણ ભગવત્સેવા અને ભાગવત પ્રસન્નતા સિવાય બીજો કોઈ હેતુ પણ હોવો જોઈએ નહીં.

પરમાત્માના સ્વરૂપનું અને તેમના મહિમાનું યથાર્થજ્ઞાન અને તેને કારણે ભગવાનની આજ્ઞા પાળવારૂપ ધર્મપાલન અને

પરમાત્માના સ્વરૂપ સિવાય અન્ય તમામમાંથી વૈરાગ્ય (આવો વૈરાગ્ય હોય તો જ પરમાત્માના સ્વરૂપમાં સ્નેહ પ્રગટે) એ પ્રકારના જ્ઞાન યુક્ત પ્રત્યક્ષ પરમાત્મા અત્યંત પ્રગાઢ-ભૂરિ પ્રેમ-સ્નેહ એટલે જ ભક્તિ એવી જે વ્યાખ્યા શ્લોક ૧૦૩માં કરવામાં આવી છે તે સર્વથા સંપૂર્ણ છે. ભક્તિની આ વ્યાખ્યામાં આત્યંતિક કલ્યાણની પ્રાપ્તિ અર્થે સત્શાસ્ત્રોમાં કહેલા બધાં જ સાધનો આવી જાય છે. સત્શાસ્ત્રોમાં જ્યાં જ્યાં ભક્તિની વાત આવે ત્યારે આવી ભક્તિ સમજવી-સામાન્ય ભક્તિ નહીં.

આવી એકાંતિક ચતુષ્પાદ ભક્તિ યોગ જીવાત્માને બધા ચોરાશીના ફેરામાંથી છોડાવી પરમાત્માના ચરણમાં શરણ અપાવવાની અમોઘ શક્તિ ધરાવે છે. ભક્તિનો મહિમા અપરંપાર છે. સંસાર સાગર પાર ઉતારનાર નાવ છે. માટે તો શ્રીજીમહારાજે આવી એકાંતિક ભક્તિનો મહિમા સમજાવતાં કહ્યું છે, “શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની જે ભક્તિ તે પૃથ્વીને વિષે સર્વ મનુષ્ય તેમણે કરવી અને તે ભક્તિ થકી બીજું કલ્યાણકારી સાધન કોઈ નથી.” (શિક્ષાપત્રી શ્લોક-૧૧૩) શ્રીજી મહારાજે આજ્ઞા પણ કરી છે. ભક્તિ કર્યા સિવાય બીજી રીતે સમય વ્યતિત કરવો નહીં. (શિક્ષાપત્રી શ્લોક-૧૯૩). આમ નિરંતર ભક્તિ કરવાનો આદેશ આપેલો છે. જેમ શ્વાસ લેવો, ભોજન કરવું રાત્રે નિદ્રા લેવી એ જીવનની સ્વાભાવિક ક્રિયાઓ છે તેમ આપણે એકાંતિક ભક્તિ આપણા જીવનની નિરંતર ચાલતી સ્વાભાવિક ક્રિયા બનાવી દેવી જોઈએ. જીવન ભક્તિમય બનાવી દેવું જોઈએ. આવો ભવ્ય મહિમા છે ભક્તિનો.

ભક્તિના સ્વરૂપનો વિગતે વિચાર કર્યો. હવે ભક્તિના પ્રકાર વિષે વિચારીએ. શ્રીજી

મહારાજે ભક્તિના પ્રકાર સમજાવતાં કહ્યું છે. **શ્રવણં કીર્તનં વિષ્ણો સ્મરણં પાદ સેવનમ્ ।** **અર્ચનમ્ વન્દનમ્ દાસ્યં સહ્યાત્મ નિવેદનમ્ ।** એવી રીતે નવ પ્રકારે કરીને જે ભગવાનને ભજવા તેને ભક્તિ કહીએ (વચનામૃત ગ.પ્ર.પ્ર. ૪૦) સત્સંગીજીવનમાં પણ પ્રકરણ-૨ અધ્યાય-૫૧, શ્લોક ૧૦માં પણ ભક્તિના આ જ નવ પ્રકાર ઉદ્બોધેલા છે.

શ્રવણભક્તિ એટલે ભગવાનનાં નામો, ચરિત્રો અને ગુણોનું કથાવાર્તા દ્વારા શ્રદ્ધા, વિશ્વાસ, પ્રીતિ અને પરમભાવપૂર્વક શ્રવણ કરવું તે. પુરાણોમાં રાજા પૃથુ શ્રવણભક્તિનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. શ્રીજી મહારાજે શ્રવણભક્તિનો બહુ મહિમા કહ્યો છે. **કીર્તન ભક્તિ** એટલે ભગવાનના લીલા ચરિત્રો, નામો અને ગુણોનું શ્રદ્ધા, વિશ્વાસ અને મહિમાપૂર્વક ઉચ્ચસ્વરે ગાન કરવું ચા ઉચ્ચારણ કરવું તે. ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણના અંગેઅંગના વર્ણનવાળા મહિમાયુક્ત કીર્તનો (પ્રેમાનંદ વિ. સંતો દ્વારા રચેલા) અંતરના ભાવથી ગાવાથી એ પરમાત્મા પ્રત્યક્ષ થાય છે, એવું કીર્તન ભક્તિમાં સામર્થ્ય રહેલું છે. શ્રીજી મહારાજે પ્રેમાનંદ સ્વામીની કીર્તન ભક્તિની ભરસભામાં મુક્ત કંઠે પ્રશંસા કરી છે. આપણા માટે પ્રેમાનંદ સ્વામી કીર્તન ભક્તિના ઉત્તમ દષ્ટાંત છે. **સ્મરણભક્તિ** એટલે ભગવાનના સ્વરૂપ, ચરિત્રો અને ગુણોનું શ્રદ્ધા અને મહિમાયુક્ત ભાવનાથી મનમાં સ્મરણ કરાવું તે. મહર્ષિ નારદ એ કીર્તનભક્તિ અને સ્મરણભક્તિનું પ્રસિદ્ધ દ્રષ્ટાંત છે. **પાદ સેવન ભક્તિ** એટલે ભગવાનના ચરણની અત્યંત પ્રીતિ અને મહિમાપૂર્વક સેવન પૂજન. મર્યાદા પુરૂષોત્તમ રામચન્દ્ર ભગવાનના ભાઈ ભરત આ પાદ સેવન ભક્તિનું ઉત્તમ ઉદાહરણ પુરૂ પાડે છે. આપણા સંપ્રદાયમાં નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી મુકુંદાનંદ આ પ્રકારની ભક્તિનું સર્વોપરી પણ (ક્રમશઃ)

-: મુમુક્ષુની ડાયરીમાંથી :-

(નોંધ : એક બે અ.નિ. મુમુક્ષુ ભાઈઓ કે જેમણે સંતો અને અન્ય સત્પુરુષોના સત્સંગ સમાગમની નોંધ કરવાની સુટેપ પાડેલી-તેમની વર્ષો અગાઉની નોંધ-ડાયરીઓ પૈકી કેટલાક સમયની ડાયરીઓ મળતાં તેમાં તેમના સત્સંગ સમાગમના નિચોડ રૂપે વ્યવસ્થિત નોંધ લખાણમાંથી કેટલુંક પ્રતીતિકર, મનનીય અને સર્વજીવ હિતકારી લખાણ આ વિભાગમાં ક્રમશઃ આપવામાં આવશે.)

“....માયિક વિષયીજીવના સંગથી દુર રહી ભગવાનનું ભજન કરવાનું છે. માયિક ઈચ્છાઓ શમી ગઈ કે તર્ત ઢંદોથી પર થવાય છે. આવા થવાય તો જ પરમપદ એટલે ભગવાનનું અક્ષરધામ-તેને પમાય છે. પ્રથમના રૂઝમાં વચનામૃત પ્રમાણે રસિક ભક્ત થાવું. કેવળ ભગવાનના સ્વરૂપમાં પ્રીતિ અને પતિપ્રતાની દૃઢ ભક્તિ રાખવી. રસિક ભક્ત ભજન કરતાં કરતાં બીજેથી વૃત્તિનો સંપૂર્ણ વિરામ પામે છે અને કેવળ ભગવાનમાં જ વૃત્તિ રહે છે. આત્મામાં પ્રકાશ થાય છે. અને પ્રકાશની મધ્યમાં ભગવાનનાં સાક્ષાત દર્શન થાય છે. આ દેહે (મનુષ્ય દેહે) કરીને ભજન અને સત્સંગ-બે જ છે. રસિક ભક્ત ગમે તેવા સારા માયિક પંચ વિષયમાં ક્યારેય પણ લોભાય નહિ. બહાર ફેલાતી વૃત્તિને રોકીને પાછી વાળીને ભગવાનની લીલાચિંતવનમાં વાળીને ભજન કરવું.....”

“....જો એકાંતિક સંતમાં હેત થાય તો સર્વ અર્થ સરે છે. સંતમાં હેત હોય તો સંત-સત્પુરુષ સાંભરવાના છે અને તે સંત-સત્પુરુષ તો અખંડ ભગવાનના સ્વરૂપમાં મગ્ન રહે છે જેથી તેનો ફાયદો તેમને વિષે હેતવાળાને પણ થાય છે. માટે સત્પુરુષમાં હેતરૂપી ચાવી સહેલી છે. આથી ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ભક્તિ-કહેતાં એકાંતિક ધર્મ કે એકાંતિક ભક્તિની સિદ્ધિ થાય છે.....”

“....જીવનમાં દુઃખ આવે પણ તેની ચિંતા કરવી નહિ. કારણ કે કર્તા-હર્તા તો આપણને મળ્યા એ પુરુષોત્તમનારાયણ સહજાનંદસ્વામી છે. શ્રીજી મહારાજે વ્યાવહારિક દુઃખ ટાળવા અને ભક્ત જનોનાં સંકટમોચન કરવા માટે હનુમાનજી સ્થાપ્યા છે. તે દાસાનુદાસ છે. અને ભગવાનની ભક્તિમાં આવતા કષ્ટ-સંકટ-ભય દુઃખ-ભીડનું-ભગવાનને પ્રાર્થના કરી નિવારણ કરાવે તેવા દયાળું છે. અને અખંડ ભગવાનની હજૂરી સેવામાં છે. માટે તેમનું આરાધન પણ ભગવાનને રાજી કરવા કરવું.....”

“....વૃંદાવન એ પવિત્ર ભૂમિ છે. ઘણા મહાન સંતોને ત્યાં ભગવાનનાં દર્શન થાય છે. રામકૃષ્ણ પરમહંસ, રામાનંદ સ્વામિ-ચૈતન્ય મહાપ્રભુ વિગેરે ત્યાં વિચરેલા છે. કહેવત છે કે ગોવર્ધન પર્વતની પ્રદક્ષિણા ધર્મ સહિત અને પૂર્ણ મહિમા સમજીને કરે તો શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનું દર્શન થાય છે. તે જ પ્રમાણે શ્રીજી મહારાજે કરેલી માનુષી-અલૌકિક લીલાના સ્થળો-ગઢડા-વડતાલ, અમદાવાદ, કર્ણ વિ.માં જઈને સંપૂર્ણ મહિમાપૂર્વક દૃઢઆશ્રય ધર્મ પાળીને જપ, તપ, પ્રદક્ષિણા માળા-તેમને અત્યારે પ્રત્યક્ષ સુમજીને કરીએ તો શ્રીજી ચોક્કસ દર્શન આપે.....”

“....ભગવાનને શરણે જઈએ તો જરૂર ભગવાન રક્ષા કરે છે. ભગવાનને પ્રાર્થના કરવી કે હે પ્રભુ ! તમે અગાઉ અનેક ભક્તોને વિવિધ સંકટોમાંથી ઉગારીને અચુક સહાય કરી છે. તો આ સમે મારી પણ રક્ષા કરો-સહાય કરો. પણ અંતરના ભાવથી અને આર્ત પણ કરવી જોઈએ. તો ભગવાન જરૂર સહાય કરે છે જ....”

“સત્સંગ પ્રદીપ” ને ભેટ આપનારની શુભ નામાવલિ			
રૂા. રકમ	નામ	ગામ	પ્રસંગ

૧૧૦૦૦-૦૦	અ.નિ. બાબુભાઈ મણીલાલ શાહ અમદાવાદ	અ.નિ. પિતાશ્રી શરદભાઈ બાબુભાઈ શાહની	
	પરિવાર હસ્તે મનન શરદભાઈ શાહ	પુણ્યસ્મૃતિમાં શ્રીજી પ્રસન્નતાર્થે	
૧૦૦૦-૦૦	મીતેષભાઈ વસંતરાય મહેતા	ઘાટકોપર શ્રીજી પ્રસન્નતાર્થે	
		મુંબઈ	
૧૦૦૦-૦૦	આર્મીસ કોન્સ્ટેક	ઘાટકોપર નવી ઓફીસ નક્કી કરી તે નિમિત્તે દયાળુશ્રી	
		મુંબઈ ગુરુજી તેમજ શ્રીજી પ્રસન્નતાર્થે	
૧૦૦૦-૦૦	વિઠ્ઠલદાસ સોમચંદ શાહ પરિવાર અમદાવાદ	શ્રીજી પ્રસન્નતાર્થે	
	હસ્તે ભગવતભાઈ શાહ		
૫૦૧-૦૦	વિક્રમપ્રસાદ ઘનશ્યામપ્રસાદ શુક્લ ઉમરેઠ	દયાળુશ્રી દાદાજીના જન્મોત્સવ નિમિત્તે શ્રીજી	
		પ્રસન્નતાર્થે	
૨૦૧-૦૦	માવાણી શૈલેષભાઈ જયંતિભાઈ	અમદાવાદ શ્રીજી પ્રસન્નતાર્થે	
૧૫૦-૦૦	રોશન તરૂણભાઈ ભટ્ટ	દહેગામ જન્મદિન નિમિત્તે શ્રીજી પ્રસન્નતાર્થે	
૧૫૦-૦૦	વત્સલ તરૂણભાઈ ભટ્ટ	દહેગામ શ્રીજી પ્રસન્નતાર્થે	
૧૦૧-૦૦	ભૂપેન્દ્રભાઈ મધુસુદનભાઈ પંડયા ભરૂચ	શ્રીજી પ્રસન્નતાર્થે	
	હસ્તે કલ્પેશભાઈ		
૧૦૦-૦૦	જયાબેન રજનીકાંત ઠક્કર	નાસીક શ્રીજી પ્રસન્નતાર્થે	
૧૦૦-૦૦	તાક્ષી અલ્પેશભાઈ દવે	આણંદ જન્મદિન નિમિત્તે શ્રીજી પ્રસન્નતાર્થે	
૧૦૦-૦૦	સુરેશભાઈ ઈશ્વરભાઈ પ્રજાપતી	નડીઆદ પિતાશ્રી અ.નિ. ઈશ્વરભાઈ ભઈજીભાઈ	
		પ્રજાપતીની પુણ્યસ્મૃતિમાં શ્રીજી પ્રસન્નતાર્થે	
૧૦૦-૦૦	હિમાશું આનંદપ્રસાદ દવે	અમદાવાદ શ્રીજી પ્રસન્નતાર્થે	
૧૦૦-૦૦	નિતિનકુમાર આનંદપ્રસાદ દવે	અમદાવાદ શ્રીજી પ્રસન્નતાર્થે	

મૃત્યુલોક એ વાસના ટાળવાની કર્મ ભૂમિકા છે :

.....“મૃત્યુલોક એ કર્મ-ભૂમિકા છે. કોઈ પણ જાતનું સાધન (ઈચ્છા) બાકી રહ્યું હોય તો આપણને કર્મ-ભૂમિકા પર ભગવાન પાછા મોકલે છે. એકાન્તિક મુક્તોની સાથે રાખે છે. ભગવાનનાં માહાત્મ્ય સહિતનું જ્ઞાન બતાવે છે. માટે આપણને સર્વે સાધન (ઈચ્છા) થઈ રહે પછી નિર્વાસનિક થઈ જઈશું. એટલે ભગવાન અક્ષરધામમાંથી પોતાના મુક્તમંડળને સાથે લઈને અહીં આવીને આપણને અક્ષરધામમાં લઈ જશે. આ લોકની આપણને કોઈ જાતની વાસના, સ્નેહ, પ્રીતિ ન રહે, તમામ સંતાપો ટાળી નિર્વાસનિક થઈએ. અમોને ભગવાનની સંપત્તિ દેખાડશે. જેથી આલોકની લાલચ મટી જાય. આલોકનું સુખ તો ધૂમાડાના બાયકાં જેવું છે. ઝાંઝવાના પાણી જેવું છે. માટે નિર્વાસનિક થઈને તૈયાર થઈએ એટલે જેમ ગાડીનો ટાઈમ થાય, ટીકીટ લીધી હોય અને જો ગાડી આવે ત્યારે, આ સારું આ નરસું કરવાં રહીએ તો આપણે રહી જઈએ. ફરીથી ગાડી આવે કે ના આવે એવી સ્થિતિ છે. આ દેહની સ્ત્રી અને ધનની વાસના ટાળી નાખો. જો સ્ત્રી અને ધનની આપણા શરીરમાં વાસના રહેશે તો ભગવાન તેડવા આવશે, પણ તમને કહેશે કે, ભાઈ તું નિર્વાસનિક થયો નથી. માટે જ્યારે નિર્વાસનિક થાય ત્યારે મને કહેજે. ત્યારે હું તને તેડવા આવીશ.”.....

-અ. નિ. પૂ. જ્ઞાનસ્વામીની સત્સંગ-ગાથા

BOOK-POST

From :
Shree Swaminarayan Satsang Seva Mandal
Indukumar Laxmiprasad Pandya,
“Gurukrupa”,
Zaghdia Pole, Nagarwada,
NADIAD-387001. (India)

To/પ.ભ.શ્રી

Printed by Vakal Printery, Published by Indukumar Laxmiprasad Pandya, on behalf of Shree Swaminarayan Satsang Seva Mandal and Printed at Vakal Printery, No. 01-17-475-951-000-101 of Ward No-1 situated at Jogidas Vitthal's Pole, Raopura, Vadodara and Published from “Gurukrupa”, Zaghdia Pole, Nagarwada, Nadiad-387001 (India). Editor : Indukumar Laxmiprasad Pandya.
